

Premtim ALAJ & Sedat BARALIU

PROCESET E KONSOLIDIMIT DHE ZGJERIMIT TË MBRETËRISË DARDANE NË PERIU DHËN PARA ROMA KE

Abstrakt:

Ky punim analizon procesin e konsolidimit dhe të zgjerimit të Mbretërisë Dardane në periudhën para-romake, duke u mbështetur në burime historike antike dhe në të dhëna arkeologjike. Dardania, e vendosur në një hapësirë me rëndësi të veçantë gjeostrategjike në Ballkanin qendror, u zhvillua gjatë shekujve IV-I p.K. si një nga formacionet më të konsoliduara shtetërore të botës ilire. Ky zhvillim ishte rezultat i një procesi të gjatë shoqëror, ekonomik dhe politik, që çoi nga organizimi fisnor drejt një monarkie të centralizuar me një elitë aristokratike të fuqishme. Punimi vë në pah rolin e aristokracisë ushtarake dhe pronare, të reflektuar në varret princërore, gjetjet luksoze, armët dhe përkrenaret ilire, si dhe në praninë e importeve greke që dëshmojnë për lidhje të gjera tregtare dhe kulturore. Në planin politik dhe ushtarak, trajtohet veprimtaria e mbretërve dardanë, sidomos Longarit dhe Batos, në zgjerimin territorial dhe përballje me Maqedoninë. Po ashtu, analizohen, zhvillimet në urbanizim dhe fortifikime, të dëshmuara nga qendra si Gradina në Cërnice të Gjilanit, dhe Gumnishtë në Bostan të Novobërdës. Në përfundim, argumentohet se Mbretëria Dardane ishte një shtet ilir i konsoliduar, ndikimi i të cilit vijoi edhe pas përfshirjes në sistemin administrativ romak.

Fjalët kyç: *Dardania, Iliria, Maqedonia, Kosovë, mbretëri, kufi, aristokraci, importe, nekropol, vendbanim, Cërnice, Bostan.*

Hyrje

Dardania përbën një nga hapësirat më të rëndësishme të Ballkanit qendror në periudhën para-romake, duke luajtur një rol të rëndësishëm në zhvillimet politike dhe shoqërore të botës ilire. Pozita e saj

gjeostrategjike, midis Detit Adriatik, Detit Egje dhe Detit të Zi, e bëri atë një hapësirë të rëndësishme komunikimi dhe ndërveprimi kulturor në rajon. Megjithatë, studimi i Dardanisë përballet me vështirësi të shumta, të lidhura me karakterin fragmentar të burimeve letrare antike, si dhe me mungesën e të dhënave të plota arkeologjike në disa zona. Për këtë arsye, rindërtimi i historisë së saj kërkon një qasje ndërdisiplinore, që kombinon analizën e burimeve të shkruara me evidencën materiale.

Në këtë kuadër, zhvillimi i Dardanisë nga një organizim fisnor në një njësi të konsoliduar shtetërore përfaqëson një proces të rëndësishëm historik, i lidhur ngushtë me formimin e elitave vendase dhe kontrollin e burimeve ekonomike dhe rrugëve tregtare. Ky transformim u shoqërua me rritjen e diferencimit shoqëror, forcimin e aristokracisë dhe intensifikimin e kontakteve me botën helene.

Një tregues i qartë i këtij zhvillimi është roli i aristokracisë vendore, e reflektuar në varret princërore, objektet luksoze dhe armët e zbuluara në nekropole të ndryshme të hapësirës dardane. Këto të dhëna dëshmojnë për ekzistencën e një shtrese të fuqishme shoqërore, e cila luajti rol kyç në organizimin politik dhe ekonomik.

Paralelisht me këtë proces, vërehet edhe zhvillimi i vendbanimeve të fortifikuara, të cilat shërbenin si qendra të rëndësishme, ekonomike dhe ushtarake, duke dëshmuar një nivel të avancuar të organizimit dhe mbrojtjes territoriale. Ky punim synon të analizojë procesin e konsolidimit dhe zgjerimit të Mbretërisë Dardane gjatë shekujve IV-I p.K. duke u mbështetur në burime historike dhe arkeologjike. Në fokus janë roli i aristokracisë, zhvillimi i strukturave shoqërore dhe politike, si dhe marrëdhëniet me fqinjët, veçanërisht me Maqedoninë.

Shtrirja territoriale dhe problematika e burimeve për Dardaninë

Burimet letrare antike dëshmojnë se në territorin e Dardanisë kanë jetuar fise ilire të njohura me emërtimin dardanë¹. Formimi i etnosit dardan, në përputhje me zhvillimet e përgjithshme të botës ilire,

¹ Përveç dardanëve janë të njohur edhe galabrët, thunatët dhe daunët. Për më shumë, shih: Emine Hajdari, Arben Hajdari, *Dardanët dhe Dardania, një histori e rrëfyer nga autorët antik*, IHP, Prishtinë, 2025, 59, 67, 139; Zef Mirdita, *Studime Dardane*, 1979, Prishtinë 15; Edi Shukriu, “Mbretëria Dardane” *Iliria*, vol. 29, Tiranë, 1999, 7.

fillon në epokën e bronzit dhe përfundon në kalimin drejt epokës së hekurit, periudhë që shënon konsolidimin e bashkësive etnike ilire dhe të grupeve të tyre etnokulturore. Në këtë kuadër, hapësira dardane përfshihet në kompleksin etnokulturor Glasinac-Mat të Ballkanit Perëndimor². Përcaktimi i shtrirjes territoriale të tyre kërkon një qasje të thelluar dhe ndërdisiplinore, që ndërthur dëshmitë e autorëve antikë me të dhënat arkeologjike dhe materialin onomastik. Gjithsesi, mbi bazën e këtyre burimeve, mund të arrihet në përfundimin se dardanët shtriheshin në një hapësirë që përfshin territorin e Kosovës së sotme, pjesë të Serbisë jugore, veriun e Maqedonisë së Veriut, si dhe zona të Shqipërisë veriore (Harta 1). Dardania zinte një pozitë të favorshme gjeografike dhe gjeostrategjike, duke mundësuar lidhje të rëndësishme me hapësirat përreth dhe rajone më të largëta. Territori i saj, i përshkruar nga luginat e lumenjve kryesor Vardar, Drin, Moravë, Ibër dhe Sitnicë, përbënte një nyjë të rëndësishme të komunikimit ballkanik, që e lidhte me Egjeun, Adriatikun dhe Detin e Zi³.

Kjo hapësirë karakterizohet nga kushte të favorshme natyrore, si fusha pjellore, relief i larmishëm dhe pasuri minerare, të cilat krijuan premisa për vendosje të hershme njerëzore dhe zhvillim ekonomik që në periudhat parahistorike.

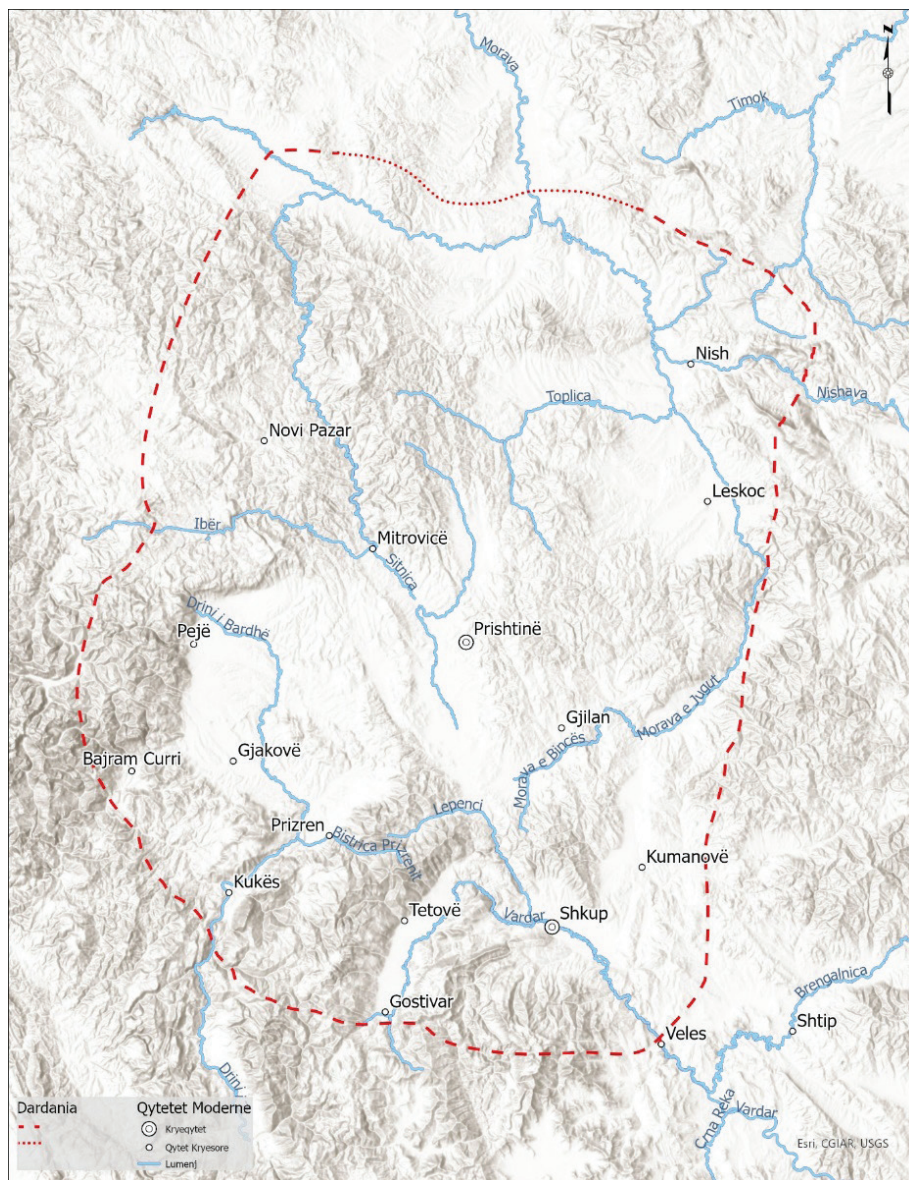
Megjithatë, të dhënat mbi shtrirjen territoriale të dardanëve mbeten ende të kufizuara dhe shpesh problematike. Kjo lidhet kryesisht me mungesën e burimeve të drejtpërdrejta dhe me natyrën fragmentare të dëshmive të ofruara nga autorët antikë. Njohuritë e tyre për realitetin etnik, gjuhësor dhe shoqëror të dardanëve ishin të pjesshme, çka reflektohet në pasaktësi dhe përgjithësime.

Këtyre vështirësive u shtohet edhe mungesa e informacioneve në disa zona kyçe të hapësirës dardane, veçanërisht në territoret e sotme të Maqedonisë së Veriut dhe Serbisë. Si pasojë, evidenca materiale mbetet e pjesshme dhe krijon boshllëqe të konsiderueshme në rindërtimin e realitetit historik. Megjithatë, ndonëse të kufizuara, të dhënat e autorëve

² Frano Prendi, "Vështrim mbi kulturën e periudhës së parë të epokës së hekurit në Shqipëri", *Iliria*, vol 3, Tiranë, 1974, 116.

³ Edi Shukriu, *Dardania paraurbane*, 1996, 19, 20 ; Premtim Alaj, *Les habitats de l'Âge du fer sur le territoire de l'actuel Kosovo*, PhD diss. (Université Lyon 2, France, 2019), 5, 6.

antikë kanë mundësuar krijimin e një tabloje të përgjithshme mbi kufijtë e Dardanisë.

Harta 1: Kufijtë e mundshëm të Dardanisë para pushtimit romak

Përveç tyre, historianë dhe arkeologë të ndryshëm janë mbështetur edhe në mbishkrimet epigrafike të periudhës romake të zbuluara në territorin dardan, të cilat kanë kontribuar në ndriçimin e mëtejshëm të shtrirjes së saj territorial.

Një ndër autorët antik më të rëndësishëm që ofron të dhëna për shtrirjen e dardanëve është Straboni, ndonëse informacioni i tij mbetet i kufizuar, veçanërisht për kufijtë jugorë të Dardanisë. Në përshkrimet e tij, Peonia paraqitet si fqinja jugore, por pa një përcaktim të qëndrueshëm dhe të qartë territorial.

Në një rast, Straboni thekson se Dardania “kufizohej në jug me fiset maqedonase dhe paeone”, ndërsa në pasazhe të tjera e përshkruan atë në raport me pozicionin e Peonisë, duke theksuar se “në veri të Peonisë shtriheshin tokat ilire, përkatësisht vendi i Autariatëve dhe Dardania”, ose se “Peonia ndodhej në jug të autariatëve, dardanëve dhe ardianëve”⁴.

Gjithashtu edhe Plini Plak duke përshkruar kufijtë e provincës romake të Mezisë na jep disa të dhëna për shtrirjen e dardanëve. Në një rast ai përmend se pas epirotëve vijnë dasaretët dhe më tej dardanët; në të majtë të tyre janë triballët dhe popujt mesianë, ndërsa përpara medët dhe denteletët.

Në një vend tjetër përmendet se Maqedonia u trazua nga sulmet e dardanëve dhe se Peonia e Pelagonia e mbronin nga triballët⁵. Në pjesën ku përshkruhet provinca e Maqedonisë dhe renditen qytetet e saj të brendshme, Plini në një rast thotë se: “në atë kufi, fqinjët e Maqedonisë janë dardanët, trerët dhe pierët”⁶. Sa i përket trerëve, ata ishin një fis thrak, i përmendur edhe nga Tukididi në kufijtë perëndimorë të mbretërisë odrise⁷. Vendndodhja e tyre e mëvonshme në Ballkan mbetet e paqartë, por është e mundur që ata të kenë qenë një ndër elementet thrake të përfshira në strukturën etnike të Dardanisë⁸. Për kufirin jugor kemi të dhëna më të sakta nga Polibi⁹, i cili përmend qytetin peon Bylazora

⁴ Strabo VII, 5, 7, (D 81); VII, 5, 1 (D 83); VII, frg. 4

⁵ Gaius Plinius Secundus, III, 26. 149.

⁶ Gaius Plinius Secundus, IV, 17.

⁷ Tukidid II, 96.

⁸ Fanula Papazoglu, *The Central Balkan Tribes in Pre-Roman Times: Triballi, Autariatae, Dardanians, Scordisci and Moesians* (Amsterdam: Hakkert, 1978), 190.

⁹ Polybius, V. 97. 1.

(afër Velesit të sotëm) si pikë strategjike që kontrollonte hyrjet nga Dardania në Maqedoni.

Duke u mbështetur në dëshmitë e Strabonit, Plini Plaku dhe Polibit mund të konstatohet se Dardania para-romake kufizohej në jug me Peoninë dhe Maqedoninë, dhe se qyteti Bylazora paraqiste një pikë ndarëse të këtij kufiri. Kjo vijë kufitare përkon më vonë edhe me ndarjen administrative romake midis provincës së Moesisë së Epërme dhe asaj të Maqedonisë, si dhe me kufirin ndërmjet zonave gjuhësore latine dhe greke¹⁰.

Shtrirja jugperëndimore e territorit dardan mund të përcaktohet duke u bazuar në pikëtakimin e tri provincave romake: Maqedonisë, Mezisë dhe Dalmacisë, i cili ndoshta përkonte me kufijtë e dikurshëm midis Maqedonisë, Dardanisë dhe Ilirisë. Sipas Ptolemeut, ky pikëtakim ndodhej në malin Skardus (Sharr). Sipas Livit, mali Skardus, përveçse ishte maja më e lartë e Dardanisë, ai shërbente edhe si një vijë kufitare midis Dardanisë, Ilirisë dhe Maqedonisë¹¹.

Në përshkrimet e tij, Tit Livi përmend malin Skardus, duke theksuar se prej tij buron lumi që ai e quan *Oriundus*, i cili në të vërtetë identifikohet me Drinin e Bardhë. Sipas Livit, mali Skardus nuk përbënte vetëm pikën më të lartë të Dardanisë, por shërbente edhe si një vijë natyrore kufitare ndërmjet Dardanisë, Ilirisë dhe Maqedonisë¹².

Fqinjësia midis dardanëve dhe shtetit ilir dëshmohet nga Polibi, i cili tregon se në vitin 230 p.K. mbretëresha ilire Teuta u detyrua të tërhiqte ushtrinë e saj nga Epiri, pasi një pjesë e forcave ilire dezertuan dhe kaluan në anën e dardanëve¹³. Ky episod dëshmon jo vetëm kontaktet e drejtpërdrejta midis dy formacioneve politike, por edhe ekzistencën e një kufiri të përbashkët.

Në aspektin gjeografik, zona e kontaktit ndërmjet territorit dardan dhe atij ilir mund të lokalizohet me gjasë në hapësirën e rrjedhës së mesme të Drinit, e cila përbënte një korridor natyror lidhës dhe njëkohësisht një

¹⁰ Fanula Papazoglu, *The Central Balkan Tribes in Pre-Roman Times: Triballi, Autariatae, Dardanians, Scordisci and Moesians*, 1978, 190; Edi Shukriu, *Dardania Paraurbane, Dukagjini, Pejë*. 1996, 19.

¹¹ Tit Livi XLIV, 31, 5.

¹² Titus Livius, *Ab urbe condita*, XLIV, 31, 1-8.

¹³ Polybius, 11, 6, 4.

vijë ndarëse midis këtyre dy entiteteve. Kufiri perëndimor i Dardanisë pararomake përfshinte rrjedhën e sipërme të Drinit të Bardhë, ndërsa kufiri veriperëndimor shtrihej deri në rrjedhën e sipërme dhe të mesme të Ibrit.

Ndonëse, hulumtimet në zonën e Kukësit dhe krahasimet me lokalitetet e Dukagjinit në Kosovë, sugjerojnë se ky kufi mund të jetë shtrirë edhe më në perëndim të Drinit të Bardhë¹⁴. Kufiri verior dhe lindor i Dardanisë është i vështirë të përcaktohet me saktësi për shkak të mungesës së të dhënave të plota historike dhe arkeologjike. Megjithatë, disa burime japin indikacione të rëndësishme.

Përcaktimi i kufijve veriorë dhe lindorë të Dardanisë pararomake përbën një nga çështjet më komplekse të historiografisë së Ballkanit antik dhe mbetet ende i hapur për hulumtime të mëtejshme. Vështirësia kryesore lidhet me mungesën e burimeve të drejtpërdrejta dhe me karakterin e fragmentuar të dëshmive ekzistuese.

Një ndër problemet më të diskutuara lidhet me interpretimin e stacionit *Ad Fines* (afër Kurshumlisë), i cili më herët është konsideruar si një kufi etnik midis dardanëve dhe popullsive fqinje. Megjithatë, ky interpretim është braktisur në studimet moderne, pasi të dhënat tregojnë se bëhej fjalë për një kufi administrativ që ndante territoret e qendrave urbane të Ulpianës (Gradina e Graçanicës) dhe Naissusit (Nishit), dhe jo për një vijë ndarëse etnike¹⁵.

Në mbështetje të materialit arkeologjik, mund të konstatohet se kufiri verior i Dardanisë parahistorike shtrihej përtej kufijve të Kosovës së sotme. Megjithatë, mungojnë prova të mjaftueshme për të përcaktuar nëse rajoni i Nishit ishte pjesë e kësaj hapësire në këtë periudhë. Kjo çështje mbetet e hapur dhe kërkon analiza të mëtejshme të marrëdhënieve kulturore dhe arkeologjike ndërmjet territorit të Nishit dhe zonës dardane¹⁶. Përmendja e Naissusit si një nga qytetet e rëndësishme të Dardanisë nga autorët antikë sugjeron mundësinë që ky territor të jetë përfshirë në kuadrin dardan në një fazë më të vonshme, ndoshta pas formimit të Mbretërisë Dardane në shekullin IV p.K.

¹⁴ Edi Shukriu, *Dardania Paraurbane*, 1996, 20.

¹⁵ *Ibid.*, 20.

¹⁶ Fanula Papazoglu, *The Central Balkan Tribes in Pre-Roman Times : Triballi, Autariatae, Dardanians, Scordisci and Moesians*, 1978, 194.

Në këtë drejtim, vëzhgimi i F. Papazoglu, sipas të cilës popullsia e Naissusit ishte “kryesisht trake”, i mbështetur në analizën e materialit epigrafik të periudhës romake, mund të interpretohet si dëshmi e një përfshirjeje të vonshme të këtij territori në strukturën etnike dhe politike të Dardanisë¹⁷. Sa i përket kufijve lindorë, edhe këta mbeten të paqartë dhe të vështirë për t’u përcaktuar.

Duke u nisur nga supozimi se disa fise, si thunatët, mund të kenë qenë me origjinë thrake, Papazoglu sugjeron se Dardania para-romake mund të ketë përfshirë edhe elemente thrake në këtë drejtim. Megjithatë, mungesa e një vije të qartë kufitare dhe kufizimet e hulumtimeve arkeologjike në këtë zonë nuk lejojnë një përcaktim të saktë territorial. Në përfundim, si kufijtë veriorë, ashtu edhe ata lindorë të Dardanisë para-romake nuk mund të përcaktohen me saktësi në fazën aktuale të kërkimeve. Megjithatë, duke marrë parasysh rolin e rëndësishëm të faktorëve gjeografikë në organizimin hapësinor të bashkësive parahistorike, mund të supozohet se rrjedha e Moravës Jugore ka shërbyer si një vijë natyrore kufitare në lindje të territorit dardan¹⁸. Sipas përshkrimeve të autorëve antikë, Dardania paraqitet si një hapësirë me rëndësi të veçantë strategjike, pasi lidhte Ilirinë me Maqedoninë dhe Trakinë, duke funksionuar si një nyjë e rëndësishme e komunikimit ekonomik dhe kulturor në rajon¹⁹.

Forcimi i aristokracisë dardane

Mbretëria dardane u shfaq në skenën historike në shek. IV p.K., duke u afirmuar si një faktor politik dhe ushtarak me rëndësi në Gadishullin Ballkanik dhe në Evropën Juglindore gjatë shekujve III-I p.K.²⁰ Formimi i mbretërisë dardane lidhet ngushtë me zhvillimin gradual të një shtrese të lartë aristokrate e krijuar, se paku nga fillimi i

¹⁷ *Ibid.*, 194.

¹⁸ Edi Shukriu, *Dardania Paraurbane*, 1996, 20.

¹⁹ Emine Hajdari & Arben Hajdari. *Dardanët dhe Dardania, një histori e rrëfyer nga autorët antikë*, Prishtinë, 2025, 36.

²⁰ Aleksander Stipčević, “Ilirët: historia, jeta, kultura, simbolet e kultit.” Toena, Tiranë, 2002, 46-47; Edi, Shukriu. “Mbretëria Dardane”. 1999, 7-28; Luan Përzhita, *Dardanët, ASA, Tiranë, 2022, 53-57.*

shekullit i VI p.K. Madje, gjetjet arkeologjike ngrenë hipotezën se, që në fazën e fundit të Epokës së Bronzit të mesëm, në këto territore kishte ekzistuar një aristokraci fisnore, e cila tregtonte me qendrat egjeane dhe me Rajonin e Baltikut, veçanërisht për armë dhe qelibar. Në këtë kontekst veçojmë varrezën në Gllarevë të Klinës, ku janë zbuluar armë me origjinë nga rajoni egjean²¹.

Zbulimi i tyre sugjeron ekzistencën e shkëmbimeve kulturore ose tregtare midis qytetërimeve egjeane dhe dardanëve, duke dëshmuar lidhjet e hershme midis këtyre civilizimeve²².

Gjithashtu këto gjetje sugjerojnë se kemi të bëjmë me një shtresë sociale të karakterit luftarak²³. Ndërsa gjatë fazës së fundit të periudhës së hekurit, mbështetur në të dhënat arkeologjike, lidhje tregtare janë të evidentuara në shumicën e vendbanimeve dhe nekropoleve²⁴.

Materialet funerare dhe objektet që shoqërojnë varrezat reflektojnë për një shoqëri të diferencuar në këtë periudhë, ku një elitë e konsoliduar luante rol qendror në organizimin politik dhe në strukturimin e hierarkisë shoqërore.

Kjo aristokraci shfaqet në mënyrë të theksuar në tumat më përfaqësuese të rajonit. Varret princërore të zbuluara në Banjë të Pejës²⁵

²¹ Natalia Đurić, "Bronzanadopski nalaz iz Gllarevo" *GMKM XIII-XIV, Prishtinë, 1984, fig. 19.*

²² Kemajl Luci, "Relations between Kosovo and Mycenae during the Bronze Age" *Macedonia and the Neighbouring Regions from 3rd to 1st Millenium B.C., Struga, 1997, 92-99.*

²³ Duhet theksuar kjo zonë është e pasur me lokalitete arkeologjike. Në vitin 2017, shumë pranë varrezës së Gllarevës është evidentuar edhe një vendbanim fushor në fshatin Rixhevë. Për më shumë, shih: Premtim Alaj, *Les habitats de l'Âge du fer sur le territoire de l'actuel Kosovo, 2019, 547-551*; Premtim Alaj, *Sedat Baraliu, Bardhyl Rexhepi, Varreza Tumulare e Dollcit, IAK, Prishtinë 2024, 29, 30.*

²⁴ Sedat Baraliu & Premtim Alaj "Les importations grecques dans le territoire actuel du Kosovo pendant l'Âge du fer" *New archaeological discoveries in the Albanian regions* n° I, Tiranë, 2017, 509-521; Premtim Alaj, *Les habitats de l'Âge du fer sur le territoire de l'actuel Kosovo. 2019, 658-668*; Sedat Baraliu & Ilir Muharremi. "Les importations grecques dans le territoire de Kosovo", *Studia Antiqua et Archaeologica* 25(1), University of Iași, 2019, 2.

²⁵ Maja Parović-Pešikan, "Pečka Banja i importovana grčka keramika iz kиеževskih grobinca". *Starinar* 40 Beograd, 1989, 189-195.

dhe Lubozhdë²⁶ në Kosovë, ato të Çinamakut²⁷ në Kukës, si dhe gjetjet e ngjashme me tumat luksoze të Atenicës²⁸ dhe të Novi Pazarit²⁹ në Serbi, përmbajnë objekte luksoze prej ari, argjendi, armë të punuara me mjeshtëri të lartë dhe, në veçanti, përkrenare ilire me rëndësi të jashtëzakonshme, që dëshmojnë jo vetëm traditën e zhvilluar ushtarake të Dardanëve, por shërbejnë edhe si elemente kyçe për të kuptuar identitetin, statusin, dhe strukturën e elitës dardane para formimit të mbretërisë. Këto varre tregojnë qartë se struktura shoqërore nuk ishte homogjene, përveç grupit të përgjithshëm fisnor, ekzistonte një elitë që ushtonte pushtet mbi klanet dhe përfitonte nga kontrolli i rrugëve tregtare dhe resurseve.

Një pasqyrë të ngjashme ofrojnë edhe tumat në Romajë³⁰, Banjë e Pejës³¹, por edhe ato në Lubozhdë³², Dollc³³ dhe tuma në Zabërgjë³⁴, të gërmuara dekadat e fundit, ku gjetjet materiale tregojnë një shkallë të dukshme të diferencimit shoqëror. Ndër objektet e zbuluara, përveç armëve dhe orendive të zakonshme, shfaqen artefakte luksoze dhe elemente të personalizuar, që dëshmojnë se disa individë zotëronin status të veçantë social dhe qasje në pasuri më të madhe (Figura:1).

Armët, orenditë dhe objektet personale të zbuluara dokumentojnë dallime të qarta sociale brenda shoqërisë dardane. Kjo shoqëri fisnore

²⁶ Shafi Gashi & Premtim Alaj, "Plotësimi i hartës arkeologjike në Rrafshin e Dukagjinit", *Kosova Arkeologjike* 2, IAK, Prishtinë 2015, 38, 39.

²⁷ Bep Jubani, *Tumat e Dardanëve Alpin të Çinamakut*, ASHASH, Tiranë, 2020.

²⁸ Borislav Jovanović, "Atenica i kneževski grobovi na Glasincu," *Sahranjivanje kod Ilira*, red. Milutin Garašanin (Beograd : Srpska akademija nauka i umetnosti, 1979), 63-71.

²⁹ Mano-Zisi, Đorđe, Ljubiša B. Popović 'Ilirsko-grčki nalaz Novi Pazar. Narodni Muzej, Beograd, 1969. 67-132.

³⁰ Natalia. Đurić, Jovan. Glisić, Jovan, Todorović. *Romaja*, SADB Beograd, 1975.

³¹ Maja Parović-Pešikan, "Pečka Banja i importovana grčka keramika iz kiježevskih grobinca" *Starinar* 40, Beograd, 1989 : 189-195, Sedat Baraliu, "La mort, les morts dans la Dardanie de l'âge du fer", PhD diss. "Université Grenoble II" Francë 2014, 23.

³² Shafi Gashi & Premtim Alaj "Plotësimi i hartës arkeologjike në Rrafshin e Dukagjinit", 2015, 38, 39.

³³ Premtim Alaj, Sedat Baraliu, Bardhyl Rexhepi, "Varreza Tumulare e Dollcit" 2024, Prishtinë.

³⁴ Premtim Alaj, Sedat Baraliu, Bardhyl Rexhepi, "Tuma e Zabërgjës" *Kosova Arkeologjike* 3, IAK, 2022, Prishtinë, 30-59.

paraqiste një elitë princërore që ushtronte pushtet mbi klanet dhe përfitonte nga kontrolli i rrugëve tregtare. Krahas këtyre gjetjeve, prania e enëve nga qeramika të importuara nga qendrat greke, si dhe qeramikës vendore të prodhuara sipas modeleve greke, tregon se shoqëria dardane ishte e integruar në rrjete të gjera shkëmbimesh ekonomike dhe kulturore.

Kjo ndërthurje e elementeve vendore me ato të importuara pasqyron karakterin dinamik dhe të hapur të kësaj shoqërie, e cila ishte në gjendje të përvetësonte ndikime të jashtme dhe t'i shfrytëzonte ato për legjitimimin dhe forcimin e pushtetit të elitës së saj. Këto mallra luksoze u kërkuan nga një aristokraci dardane në rritje, duke krijuar dallime të qarta shoqërore.

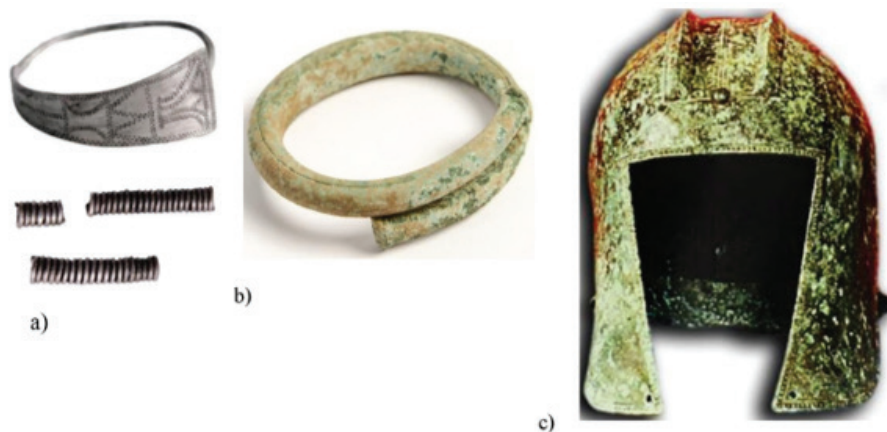

Figura. 1: a) stoli argjendi-Lubozhdë; byzylyk bronzi-Zabergjë; përkrenare ilire-Banjë e Pejës. Shek VI-V p.K.

Ka mendime se këto lidhje u krijuan qysh në fundin e shekullit VII dhe fillim të shekullit VI p.K., kryesisht përmes Halkidikut, dëshmi për këtë janë dy fragmente amforash nga rajoni Jonian, përkatësisht nga Hios, të gjetura njëra në Cernicë dhe tjetra në Hisar-Suharekë³⁵. Kurse gjatë shekujve VI-IV, p.K. prania e mallrave të importuara është shumë më e theksuar dhe evidentohet në vendbanime të ndryshme si

³⁵ Edi Shukriu, *Dardania Paraurbane* 1996, 56; Edi Shukriu, *Kosova Antike*, MASHT, Prishtinë, 2004, 53.

në Cernicë³⁶ (Figura: 2), Kamenicë³⁷, Busavatë³⁸, Gadime të Epërme³⁹, Veletin⁴⁰, Harilaq⁴¹, Teneshdoll⁴², Hisar/Suharekë⁴³, Vlashnje, Polac⁴⁴, Lubozhdë dhe Syriganë⁴⁵. Gjithashtu dëshmi janë gjetur edhe në luginën e Shkupit, si në Brazda⁴⁶, Kalanë e Shkupit⁴⁷ dhe lokalitete tjera, pastaj në Kala Krshevicë në luginën e Moravës⁴⁸, Pecë⁴⁹ dhe Rosujë⁵⁰ në rrethet Kukës dhe Tropojë, duke dëshmuar për lidhje të ngushta tregtare.

³⁶ Premtim Alaj, *Les habitats de l'Âge du fer sur le territoire de l'actuel Kosovo*, 2019, 343-393.

³⁷ Klodian Velo & Shafi Gashi, "New data from the Dardana Castle", *New Archaeological Discoveries in the Albanian Regions II*, AASIA, Tiranë, 2017, 794, fig. 2 ; Premtim Alaj, "Vendbanimet paraurbane dardane në Komunën e Kamenicës", *Kamenica në rrjedha të historisë*, Kamenicë 2025, 40.

³⁸ Premtim Alaj, "Vendbanimet paraurbane dardane në Komunën e Kamenicës, 2025, 43. T. III, fig. 7.

³⁹ Edi Shukriu, "*Dardania Paraurbane*" 1996, 134.

⁴⁰ Edi Shukriu, "Veletin Vendbanim shumëstresor", *Arheoloski Pregled*, Ljubljana 1990, 105, fig. 3, 4.

⁴¹ Premtim Alaj, Emine Hajdari, Arben Hajdari, "Disa gjetje të periudhave prehistorike dhe antike nga vendbanimi i Harilaqit", *Iliria*, Tiranë 2020, 44.

⁴² Haxhi Mehmetaj, "Kulina e Vogël", *Arheološki Pregled*, Ljubljana, 1990, 96-99.

⁴³ Shafi Gashi *et al*, Të dhëna të reja nga gërmimet arkeologjike në Hisar, Suharekë, *Kosova Arkeologjike* 4, IAK, Prishtinë 2025, 113-115.

⁴⁴ Premtim Alaj, *Les habitats*.....2019, fig. 368, 372, 373. 678, 679.

⁴⁵ Erina Baci *et al*, "Rezultatet preliminare të hulumtimeve arkeologjike në vendbanimet e Lubozhdës dhe Syriganës, në Kosovën Përendimore", *Kosova Arkeologjike* 4, IAK, Prishtinë 2025, 77-104.

⁴⁶ Goran Sanjev, "Red-figure vases in the FYR Macedonia", *Revue archéologique* 2013/1 (n° 55), Paris, 7, 8.

⁴⁷ Dragi Mitrevski, *Skopje Fortress from prehistory to the early ancient period*, Skopje 2016, 163, fig. 142.

⁴⁸ Petar Popović, "Krševica et les contacts entre l'Egee et les Centre des Balkans", *Histria Antiqua*, 15, Pula, 2007, 125-136; Petar Popovic *et al*, *Central Balkans between Greek and Celtic World*, Belgrade 2012, 31-36.

⁴⁹ Luan Përzhita, *Qyteza dardane në kodrën e Pecës*, ASHAK, Prishtinë, 2009, 34, tab. III.

⁵⁰ Bep Jubani & Neritan Ceka, Gërmime në qytezën ilire të Rosujës, *Iliria*, vol. 1, Tiranë 1971, 58.

Figura. 2: Amforë dhe hidrie importi egjena (Cërnicë) V-IV p.K.

Mbretëria dardane IV-I p.K. konsolidimi politik dhe zgjerimi territorial

Pas krijimit të Mbretërisë dardane gjatë shekujve IV-I p.K., Dardania kaloi nga një organizim fisnor drejt një monarkie të centralizuar, duke përfaqësuar një ndër formacionet më të zhvilluara shtetërore të botës ilire. Kjo mbretëri filloi gjithashtu të zgjerojë kufijtë e saj, duke forcuar ndikimin politik dhe territorial në rajon⁵¹. Gjatë kësaj periudhe Dardania u zhvillua në një shoqëri të diferencuar, ku aristokracia dhe shtresa e skllavopronarëve qëndronin në krye të strukturës shoqërore. Kjo periudhë shënon kalimin gradual nga udhëheqja fisnore drejt një monarkie vendase të qëndrueshme, me mbret në krye. Procesi i centralizimit politik u nxit nga faktorë ekonomikë, shoqërorë dhe politikë, të cilët çuan në formimin dhe konsolidimin e Mbretërisë Dardane si një njësi shtetërore e fuqishme në Ballkanin qendror. Shteti kishte organizim të centralizuar me mbret dhe oborr⁵².

Nga mesi i shek. III p.K., si rezultat i konsolidimit politik dhe fuqizimit ushtarak, Mbretëria Dardane zgjeroi kufijtë e saj drejt jugut, duke përfshirë territore të Peonisë, përfshirë edhe qendrën strategjike të

⁵¹ Zef Mirdita, *Studime Dardane*. 1979, 35; Edi Shukriu, “Mbretëria Dardane” 1999, 7, 8; Luan Përzhita, *Dardanët*, 2022, 53.

⁵² Emine Hajdari & Arben Hajdari. *Dardanët dhe Dardania, një histori e rrëfyer nga autorët antikë*, 2025, 59.

Bylazorës (afër Velesit të sotëm)⁵³. Gjatë shekujve III-II p.K., territori dardan njohu një proces të dukshëm zgjerimi në kurriz të fqinjëve, duke reflektuar një dinamikë të qëndrueshme ekspansioni dhe konsolidimi politik (Harta 1).

Figura më e spikatur e kësaj periudhe është mbreti Longar (rreth 231-206 para. Kr.), i cili, rreth vitit 230 p.K., pushtoi Bylazorën dhe u përball drejtpërdrejt me Maqedoninë, duke mposhtur Demetrin II në konfliktet e viteve 230-229 p.K..⁵⁴ Për interesin e Dardanëve për Peoninë tregon edhe ngjarja e vitit 284 p.K. Dardania përmendet si vend që i ofroi strehim Arsitonit, djalit të mbretit peon Audoleontit, pas mashtrimit që i bëri Lisimaku gjatë ceremonisë tradicionale të kurorëzimit si mbret mbi lumin Astibo.⁵⁵ Kjo e dhënë, dëshmon nga njëra anë se, në këtë kohë ende nuk ishin përfshirë territoret veriore të Peonisë në kufijtë e shtetit dardan dhe nga ana tjetër flet për interesat dardane në këtë drejtim⁵⁶.

Pas Longarit sundoi i biri, Bato (206-176 p.K.), i njohur për aleancën me Romën kundër Filipit V të Maqedonisë rreth vitit 201 p.K.. Sipas Livit⁵⁷, Longari kishte dërguar më herët të birin, Bato, për të negociuar kushtet e marrëveshjes, në kuadër të së cilës dardanët, së bashku me ilirët e tjerë, u angazhuan të sulmonin Maqedoninë nga veriu. Burimet letrare antike përmendin vetëm tre sundimtarë dardanë: Longarin, të birin e tij Bato dhe Monunin⁵⁸.

Një mbret dardan, emri i të cilit nuk dihet, luajti një rol të rëndësishëm në ngjarjet e vitit 279 p.K. Ai i ofroi mbretit të Maqedonisë, Ptoleme Keraunit, një ndihmë prej 20,000 ushtarësh për t'u përballur me pushtimin e galëve. Jo shumë kohë pas vdekjes së Lysimahut në vitin 281 p.K., një forcë e madhe galesh lëvizi drejt jugut përmes Ballkanit Qendror dhe, në vitin 280 ose në fillim të vitit 279, mposhti ushtrinë maqedonase nën udhëheqjen e Ptoleme Keraunit⁵⁹. Mbreti maqedonas

⁵³ Polybius, V. 97. 1.

⁵⁴ Emine Hajdari & Arben Hajdari. *Dardanët dhe Dardania*, ..., 2025, 42, 152.

⁵⁵ Po aty, 55-56, 218.

⁵⁶ Polyaeus, *Stratagems* 4.12.3.

⁵⁷ Titus Livius, XXXI, 28, 1

⁵⁸ Emine Hajdari & Arben Hajdari. *Dardanët dhe Dardania* ..., 2025, 59.

⁵⁹ John Wilkes, *The Illyrians*, Oxford, Blackwel 1992, 146.

e refuzoi ndihmën dardane me mendjemadhësi. Sipas Diodorit⁶⁰, galët marshuan me një forcë prej 150,000 këmbësorësh dhe 10,000 kalorës.

Këtij refuzimi përbuzës, sipas Justinit, mbreti dardan iu përgjigj duke thënë se: “Mbretëria e lavdishme e Maqedonisë do të rrëzohej shpejt si pasojë e papjekurisë së mbretit të saj”⁶¹. Ashtu siç kishte parashikuar mbreti dardan, maqedonasit u mundën nga galët. Shumë prej tyre u kapën dhe u vranë, përfshirë edhe vetë Ptolemeun.

Edhe pse emri i mbretit dardan që ofroi këtë ndihmë mbetet i panjohur, ky është rasti i parë ku përmendet një mbret dardan në burimet literare antike. Fakti që ai ishte në gjendje t’i ofronte mbretit maqedonas një ushtri prej njëzet mijë luftëtarësh është një tregues i qartë i konsolidimit të Mbretërisë Dardane dhe i fuqisë ushtarake që ajo zotëronte⁶².

Mbretërit dardanë siguronin sundimin duke përfutur nga ekuilibri i forcave në Ballkan, si pushtimi galëve dhe dëmtimet që iu shkaktuan pushtetit maqedonas. Megjithatë, pushteti i tyre mbeti i qëndrueshëm deri në shek. II p.K., duke dëshmuar një proces konsolidimi efektiv, pra, qeverisja monarkike dardane mbështetej në një administratë ku mbreti dhe aristokracia ushtarake ndihmonin në kontrollin e territorit.

Gjatë shekujve III-II p.K.. Dardania ndërmori fushata ushtarake që çuan në zgjerimin e territorit dhe kontrollin e rrugëve tregtare të Ballkanit qendror, ndërsa rivaliteti me Maqedoninë nën Filipin V dhe Perseun pasqyron rëndësinë ushtarake dhe politike të saj. M b r e t ë r i si Longari (231-206 p.K.) dhe Bato (206-176 p.K.) luajtën rol të rëndësishëm në ruajtjen e këtij konsolidimi, duke shfrytëzuar ekuilibrat rajonalë dhe duke forcuar strukturat shtetërore⁶³.

Nga dëshmia e Livit, sipas së cilës mbreti Gent (181-168 p.K.) ishte martuar me vajzën e Monunit, mund të përfundohet se ky i fundit ka vepruar gjatë shekullit II para. Kr. Megjithatë, burimet mbeten të heshtura lidhur me kohëzgjatjen e sundimit të tij dhe pasuesit e mundshëm.

⁶⁰ Diodorus Siculus, *Bibliotheca historica*, XXII, 9, 3

⁶¹ Justini, *Epitoma historiarum Philippicarum* XXIV, 9, 11

⁶² Emine Hajdari & Arben Hajdari. *Dardanët dhe Dardania* ..., 2025, 41.

⁶³ Edi Shukriu “Mbretëria Dardane” 1999-2000, 20; John Wilkes, *The Illyrians*, 1992, 146; Luan Përzhitia, *Dardanët*, 2022, 53; Emine Hajdari & Arben Hajdari. *Dardanët dhe Dardania*, 2025, 152

Figura kryesore e përmendur nga burimet historike ishte mbreti Longar (rreth 231-206 para. Kr.), i cili në vitin 230 p.K. pushtoi qytetin strategjik të Bylazorës në Peoni dhe sfidoi fuqinë maqedonase. Ai mundi Demetrin e II në betejë (230-229 p.K.). Pas Longarit sundoi i biri, Bato (206-176 p.K.), i njohur për aleancën me Romën kundër Filipit V të Maqedonisë (201 p.K.). Mbretërit dardanë siguronin sundimin duke përfutur nga ekuilibri i forcave në Ballkan, si pushtimi kelt dhe dëmtimet që iu shkaktuan pushtetit maqedonas. Megjithatë, pushteti i tyre mbeti i qëndrueshëm deri në shek. II p.K., duke dëshmuar një proces konsolidimi efektiv: pra, qeverisja monarkike dardane mbështetej në një administratë ku mbreti dhe aristokracia ushtarake ndihmonin në kontrollin e territorit.

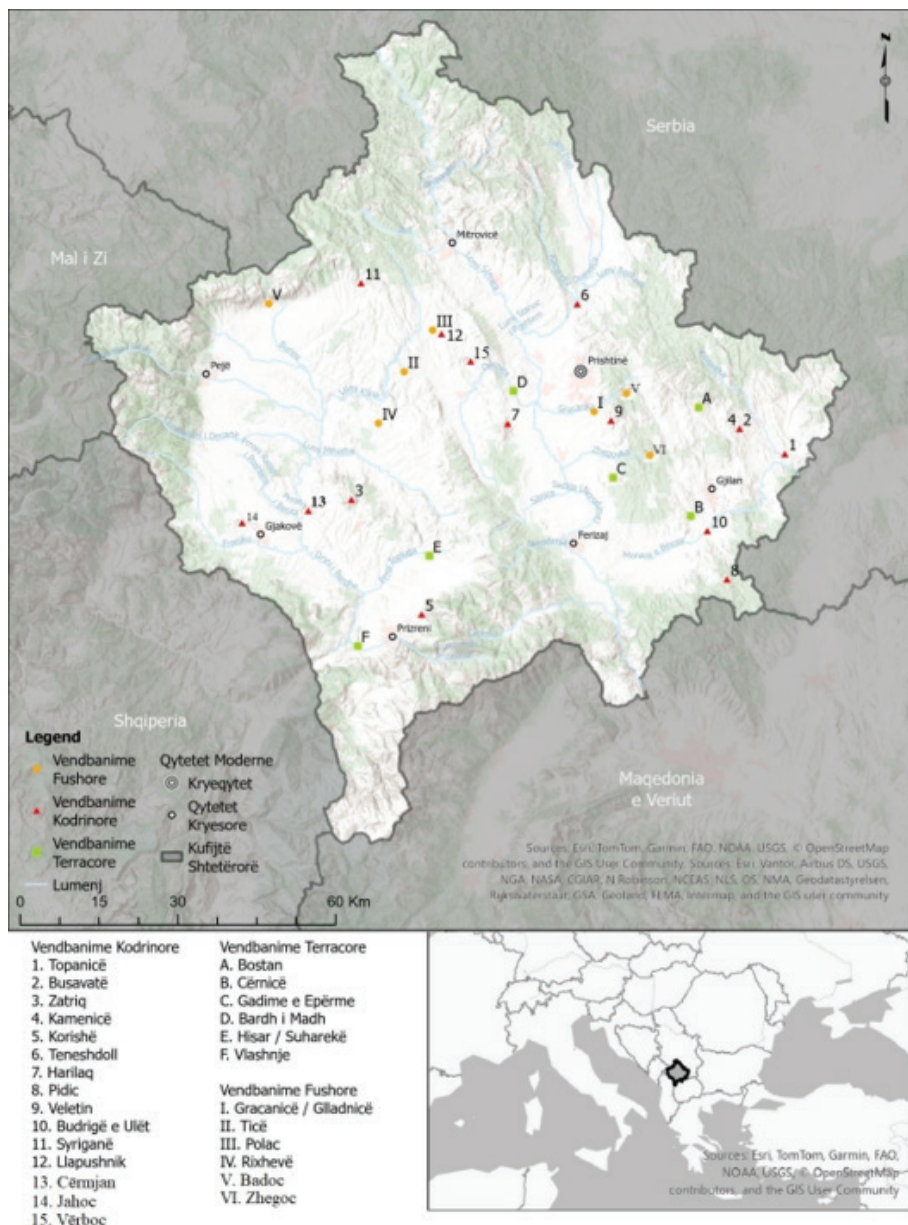
Gjatë shekujve III-II p.K. Dardania ndërmori fushata ushtarake që çuan në zgjerimin e territorit dhe kontrollin e rrugëve tregtare të Ballkanit qendror, ndërsa rivaliteti me Maqedoninë nën Filipin V dhe Perseun pasqyron rëndësinë ushtarake dhe politike të saj. Në këtë kohë territori dardan pësoi ndryshime të mëdha gjatë shekujve III dhe II p.K., kur dardanët po forcoheshin politikisht dhe po zgjeroheshin në kurriz të fqinjëve të tyre. Është shumë e mundshme që pjesë të konsiderueshme të popullsisë thrake të jenë përfshirë brenda kufijve të Dardanisë⁶⁴.

Vendbanimet dhe fortifikimet

Hulumtimet e viteve të fundit të realizuara nga Instituti Arkeologjik i Kosovës (IAK) kanë evidentuar një intensitet të lartë të jetës në periudhën helenistike, duke identifikuar rreth 30 qendra/vendbanime të kësaj periudhe vetëm brenda territorit të Kosovës (Harta 2). Këto të dhëna plotësojnë më tej kuadrin historik të formimit dhe konsolidimit të Mbretërisë Dardane, duke treguar një nivel të lartë zhvillimi ekonomik dhe kulturor para ardhjes së romakëve. Këto qendra përveç që kanë shërbyer për banim, përfshijnë komplekse të ndryshme ekonomike, që dëshmojnë për një strukturë të organizuar shoqërore dhe një zhvillim të qëndrueshëm ekonomik me një rrjet të pasur tregtar. Kjo situatë

⁶⁴ Fanula Papazoglu, *The Central Balkan Tribes in Pre-Roman Times: Triballi, Autariatae, Dardanians, Scordisci and Moesians*, 189.

dëshmon për një nivel të lartë zhvillimi ekonomik dhe kulturor para ardhjes së romakëve, duke përfshirë artizanatin lokal, prodhimet bujqësore të specializuara, si dhe shkëmbimin e mallrave të luksit dhe materialeve të veçanta.

Harta 2: Vendbanimet e periudhës helenistike në Kosovë

Përveç aspektit ekonomik, këto qendra kulturore dhe urbane shërbenin edhe si nyje të rëndësishme politike dhe strategjike, duke forcuar pozicionin e Mbretërisë Dardane si një faktor i rëndësishëm në Ballkanin Qendror. Ky zhvillim i hershëm vendos themelet për konsolidimin e një elite sunduese dhe një strukture shoqërore komplekse, që do të ndikojë më vonë në marrëdhëniet me fuqitë e mëdha të kohës, si Maqedonia dhe Roma. Në këtë kontekst një rëndësi të veçantë paraqet lokaliteti arkeologjik *Gradina* në fshatin Cërnicë (Figura. 3), rreth 6 km në jugperëndim të qytetit të Gjilanit. Materiali i siguruar nga gërmimet arkeologjike, veçanërisht në kuadratet ku janë ruajtur depozitime të periudhës helenistike-mbretërisë dardane (Figura. 4, 5), tregon qartë se Dardanët kishin arritur një nivel të lartë organizimi si komunitet, me një elitë shoqërore të konsoliduar mirë⁶⁵.

Figura. 3: Pamje e lokalitetit arkeologjik Gradina e Cernicës

Figura. 4: Vazo me figura të kuqe dhe monedhë e Damastionit, shek. IV p. Kr Cernicë.

⁶⁵ Premtim Alaj, *Les habitats de l'Âge du fer sur le territoire de l'actuel Kosovo* 2019, 343-393.

Figura. 5: Kantaros importi me vernik të zi, periudha helenistike, Cërnicë.

Gjatë kësaj periudhe vërehet një formë më e avancuar e fortifikimeve të qendrave dardane, derisa në periudhën para krijimit të Mbretërisë Dardane të dhënat arkeologjike ofrojnë dëshmi se fortifikimet e tyre ishin një vazhdimësi e periudhave paraprake, të ndërtuara kryesisht me gurë dhe me dhé pa ndonjë strukturë solide dhe nganjëherë të përforcuar edhe me palisadë⁶⁶.

Hulumtimet e fundit arkeologjike sjellin dëshmi të reja mbi fortifikimet, duke treguar se dardanët kishin vendbanime të organizuara dhe të mbrojtura mire. Një shembull i tillë është lokaliteti *Gumnishtë* në Bostan të Novobërdës-Artanës (Figura. 6), rreth 25 kilometra në lindje të Prishtinës⁶⁷.

Figura. 6: Pamje e lokalitetit Gumnishtë-Bostan.

⁶⁶ *Ibid.*, 621-627.

⁶⁷ Pozita gjeografike e këtij lokaliteti e vendos atë në një zonë me rëndësi të veçantë historike dhe natyrore. Rreth e rrotull shtrihen male, kodra dhe lugina që formësojnë terrenin karakteristik të rajonit të Malësisë së Gallapit.

Vendbanimi është i vendosur në një kodër me lartësi rreth 950 metra mbi nivelin e detit, në afërsi të Novobërdës, i njohur si një qendër e rëndësishme minerare dhe tregtare gjatë Mesjetës. Në lidhje me këtë vendbanim, arkeologu E. Čerškov mendon se ka ekzistuar një *emporion* grek⁶⁸, banorët e të cilit shfrytëzonin minierat të cilat ndodhën në afërsi. Ndërsa një hipotezë për qytetin Damastion e ngrit arkeologu H. Mehmetaj, cili ka gërmuar në këtë lokalitet, fillimisht në vitin 1990 për të vazhduar edhe në 2013 dhe 2014⁶⁹. Hulumtimet arkeologjike të realizuara gjatë viteve 2024-2025 nga autorët e këtij artikulli, kanë dëshmuar se kemi të bëjmë me një vendbanim të fortifikuar në mënyrë të mirë, me një sipërfaqe *intra muros* prej rreth 4 hektarësh. Gjurmët e vendbanimit shtrihen gjithashtu edhe jashtë mureve rrethuese, duke e rritur ndjeshëm sipërfaqen e përgjithshme të tij. Muret me trashësi 1.50-1.60 metër janë të ndërtuar me gurë me lidhje të thatë, i përforcuar nga ana e brendshme me kontrafora (Figura: 7). Gurët me përmasa nga 0.80-1.00 metër, në të shumtën e rasteve janë të punuar mirë, të cilët formonin dy faqet e tij. Gjatë gërmimeve është zbuluar një sasi e konsiderueshme e materialit arkeologjik, përfshirë enë qeramike të prodhimit lokal, importe nga qendrat greke (Figura 8), stoli prej bronz, si dhe monedha të qytetit Damastion.

Rëndësia e kësaj qendre dardane gjithashtu lidhet edhe me pozitën e saj pranë zonave minerare të arit dhe argjendit. Një aspekt me interes të veçantë është fakti se deri në këtë fazë të gërmimeve arkeologjike nuk janë evidentuar gjurmë djegieje apo shkatërrimi, çka sugjeron se vendbanimi nuk ka pësuar një shkatërrim të dhunshëm si pasojë e ndonjë sulmi të jashtëm. Arkitektura imponante, si dhe materiali i pasur arkeologjik i zbuluar, sugjerojnë se ky lokalitet ka qenë një qendër me rëndësi të madhe në periudhën e Mbretërisë Dardane, ndoshta edhe një ndër qendrat kryesore të saj, veçanërisht për territorin e Dardanisë që sot shtrihet brenda kufijve të Kosovës.

⁶⁸ Emil Čerškov, *Romakët në Kosovë dhe Municipiumi D. D.*, 1973, Prishtinë, 17.

⁶⁹ Haxhi Mehmetaj, “Gallapi gjatë parahistorisë dhe antikitetit”, *Gallapi gjatë rrjedhave të historisë*. Prishtinë, 2010, 85; Haxhi Mehmetaj, “Prishtina me rrethinë gjatë epokës parahistorike”, *Kosova Arkeologjike* 2, IAK, Prishtinë, 2015, 19.

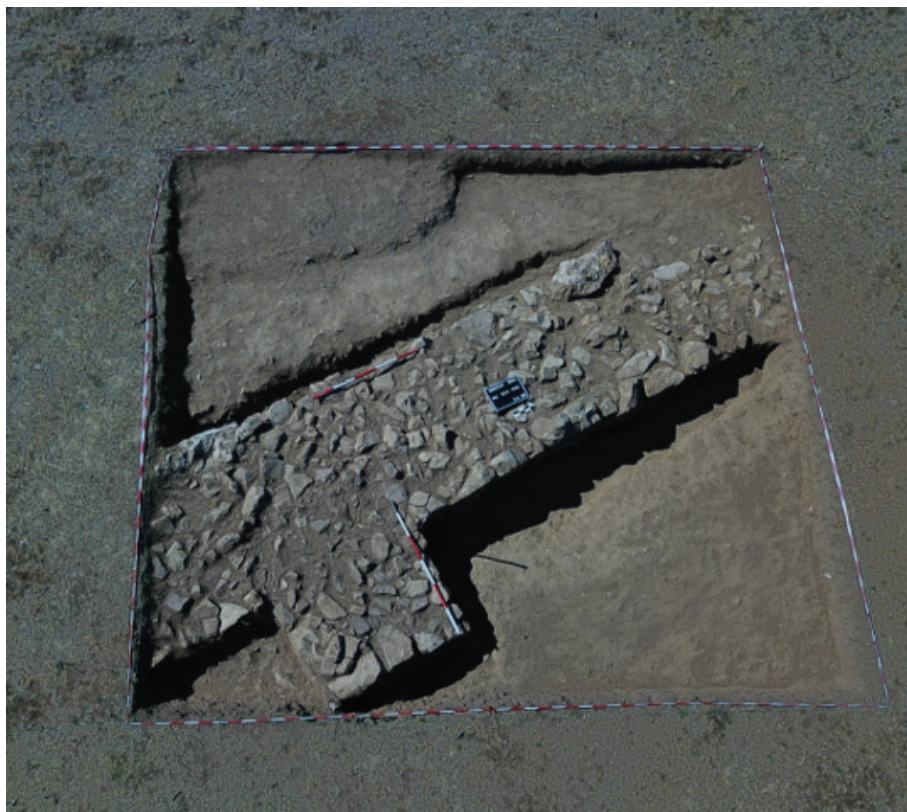

Figura. 7: Pamje e murit rrethues nga ana jugore-Bostan

Figura. 8: a) Tas i prodhimit lokal dhe b) fund ene importi me vernik të zi-Bostan

Përfundime

Të dhënat historike dhe arkeologjike të trajtuara në këtë punim dëshmojnë se Mbretëria Dardane përfaqëson një nga formacionet shtetërore më të konsoliduara të botës ilire në periudhën pararomake. Zhvillimi i saj nuk ishte rezultat i një procesi të menjëhershëm, por i një evolucioni të gjatë politik, ekonomik dhe shoqëror, i cili kulmoi gjatë shekujve IV-II p.K., me krijimin e një monarkie vendase të qëndrueshme dhe të mirë organizuar.

Pozita gjeostrategjike e Dardanisë në Ballkanin qendror, së bashku me kontrollin e rrugëve kryesore tregtare dhe shfrytëzimin sistematik të burimeve minerare, përbënin bazën materiale të fuqisë së saj politike. Qendrat minerare dhe monetare, veçanërisht Damastioni, si dhe shpërndarja e gjerë e monedhave të tij, dëshmojnë për një ekonomi të zhvilluar dhe për integrimin e Dardanisë në rrjetet tregtare ndërrajonale. Paralelisht, bujqësia dhe blegtoria përbënin shtylla të rëndësishme të ekonomisë së brendshme.

Shoqëria dardane karakterizohej nga një strukturë e diferencuar shoqërore, në krye të së cilës qëndronte një aristokraci ushtarake dhe pronare konsoliduar. Këtë realitet e pasqyrojnë qartë gjetjet arkeologjike nga nekropolet dhe vendbanimet, veçanërisht varret princërore me inventar luksoz, armë të punuara me mjeshtëri dhe përkrenare ilire. Prania e importeve greke, si dhe e prodhimeve vendore të frymëzuara nga modelet helenistike, dëshmon për kontakte të vazhdueshme kulturore dhe për aftësinë e elitës dardane për të përvetësuar elemente të jashtme në funksion të legjitimitetit të pushtetit.

Gjatë shekujve III-II p.K., Mbretëria Dardane u shfaq si një faktor i rëndësishëm politik dhe ushtarak në Ballkanin qendror. Përplasjet e shpeshta me Maqedoninë, veçanërisht gjatë sundimit të Filipit V dhe Perseut, si dhe shfrytëzimi i ekuilibrave rajonalë të forcave, i mundësuan Dardanisë zgjerimin territorial dhe forcimin e strukturave shtetërore. Mbretër si Longari dhe Bato luajtën një rol kyç në këtë proces, duke kontribuar në konsolidimin e autoritetit qendror dhe në stabilitetin e brendshëm të mbretërisë.

Zhvillimi i vendbanimeve të fortifikuara dhe përmirësimi i sistemeve mbrojtëse përbëjnë tregues të qartë të nivelit të organizimit

politik dhe ushtarak të Dardanisë. Të dhënat arkeologjike nga qendra si Gradina në Cërnice të Gjilanit dhe vendbanimi i fortifikuar Gumnishtë në Bostan të Novobërdës dëshmojnë për ekzistencën e qendrave të rëndësishme administrative dhe ekonomike, të lidhura ngushtë me zonat minerare dhe rrjetet tregtare. Mungesa e gjurmëve të shkatërrimit të dhunshëm në disa prej këtyre qendrave sugjeron se transformimi politik i Dardanisë gjatë depërtimit romak ishte një proces gradual dhe jo rezultat i një ndërprerjeje të menjëhershme. Me zgjerimin e ndikimit romak në Ballkan gjatë shekujve II-I p.K., Mbretëria Dardane humbi pavarësinë e saj politike dhe u integrua në sistemin administrativ romak. Megjithatë, vazhdimësia e jetës urbane dhe ekonomike në qendra si Scupi dhe Ulpiana, si dhe ruajtja e elementeve të kulturës materiale vendase, dëshmojnë për një përshtatje të qëndrueshme të popullsisë dardane ndaj realitetit të ri politik.

Në përmbyllje, ky punim tregon se Mbretëria Dardane përfaqëson një shembull të zhvillimit të një shteti ilir të strukturuar, i cili, falë organizimit të brendshëm, kontrollit të burimeve natyrore dhe aftësisë për të ndërvepruar me mjedisin gjeopolitik, arriti të luajë një rol të rëndësishëm në historinë e Ballkanit pararomak. Trashëgimia e saj politike, ekonomike dhe kulturore mbeti e pranishme edhe pas përfshirjes në Perandorinë Romake, duke dëshmuar vazhdimësinë dhe rëndësinë afatgjatë të Dardanisë në zhvillimet historike të rajonit.

